

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ІНКОРПОРАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ РОСІЙСЬКИМ ЦАРИЗМОМ

У реаліях сьогодення особливих зусиль потребує аналіз релігійних відносин, пов'язаних із інкорпорацією Правобережної України до складу Російської імперії. Для зміцнення своїх позицій царизм проводив в губерніях, повітах, містах і селах політику, яка зумовила трансформацію релігійних осередків. Отже, релігійні організації відчували на собі вплив процесів, що відбувалися в суспільно-політичному житті України, зокрема і греко-католицька церква.

Спеціальних історичних праць, присвячених дослідженню становища греко-католицької церкви Уманщини в умовах інкорпорації Правобережної України російським царизмом немає. Можна лише говорити про дослідження окремих аспектів цих питань, які розглядаються в деяких узагальнюючих працях, присвячених генеральній візитаційній документації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть: Львівсько–Галицько–Кам'янецька єпархія, до якої належало Уманське намісництво [1] та історії уніатської церкви на Київщині (XVI – XIX ст.) [2].

Фундаментальністю вирізняється дослідження Н.Г. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)», у якій проаналізовано ряд православних і католицьких російськомовних, польськомовних, україномовних періодичних видань XIX – першої половини XX ст. та релігієзнавчі й історичні праці церковних і світських авторів сусідніх з Україною країн. Як зазначає дослідниця, «використовуючи сентенції про «неподільність російського народу», «історичну спільність великоросів і малоросів», якій начебто загрожує «златинізоване» і «спольщене» уніатство, російська імперська влада і самодержавне православ'я в 1793 – 1795 рр. провадило на Правобережній Україні насильницьку ліквідацію Уніатської церкви» [3, с.391].

Нашим завданням є значно ширше окреслити становище греко-католицької церкви і духовенства та розкрити вплив політики царизму на зміни у конфесійній структурі населення повіту в зазначені роки на Уманщині.

Об'єктом дослідження є греко-католицька церква Уманщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. Предметом дослідження є трансформаційні процеси у середовищі греко-католицької церкви на Уманщині.

У результаті укладення Брестської (Берестейської) унії у 1596 році постала Уніатська Церква. У історичній та релігійній літературі про існування її осередків на Уманщині до початку XVIII ст. згадок немає. Причин такого явища, на нашу думку, кілька:

- по-перше, процес поширення уніатства серед українців відбувався загалом кволо;

- по-друге, територія Уманщини є порубіжною і досить віддаленою від тих земель де, уніатство насаджувалося насильно, тому королівська і магнатська адміністрації проводили в регіоні доволі толерантну політику у релігійному питанні щодо місцевого населення;

- по-третє, в період Національно-визвольної революції (1648 – 1676 років) православна церква фактично відігравала роль державної церкви Війська Запорозького, а позиції уніатської церкви в Центральній Україні були слабкими;

- по-четверте, з 1674 року в регіоні була несприятлива демографічна ситуація, яка ускладнювалася геополітичною боротьбою за українські землі, а те населення, що мешкало в регіоні, сповідувало православ'я.

Уніатський Замойський собор (1720 р.) сприяв поглибленню прірви між парафіяльним та чернечим духовенством, об'єднаним у чернечий орден – Чин Святого Василя Великого, який монополізував духовну освіту і відповідно, «на столиці духовні та хліби духовні», тобто на високі єпископські та митрополичі посади [3, с.20]. Ченці-василіани не допускали біле духовенство до єпископських висвячень і значних посад.

Важливим фактором утворення та існування парафій був бенефіцій.

Парафії, в тому числі і греко-католицькі, фундувалися й утримувалися ктиторами, які мали представляти своїх кандидатів на посаду священника (пароха). Окремі магнатські родини володіли значною кількістю парафій.

У 1726 – 1727 роках у процесі проведення генеральної візитації Львівської єпархії було здійснено опис церков Брацлавського крилосу, до складу якого входило 10 намісництв, у тому числі й Уманське. Візитаторами всього крилосу й Уманщини були отці Римбала та Твардієвич. Із генеральної візитації 1726 року було візитовано 22 церкви [1, с.CLVIII]. Під час генеральної візитації 1730 – 1733 років Уманське намісництво було візитоване Гедеоном Загачевським. На цей час на Уманщині було вже 28 церков [1, с.CLXI]. Генеральна візитація 1738 – 1744 років, яку у Брацлавському крилосі провів Єронім Жураковський, засвідчила, що в Уманському намісництві (хронологічні межі візитації 1740 – 1741 роки) кількість церков не змінилася [1, с.CLXIV].

Реалізуючи рішення Замоїського собору, греко-католикам у 50-х роках XVIII ст. тільки на Брацлавщині та Київщині вдалося захопити дві тисячі православних храмів шляхом навернення до греко-католицизму із направленням своїх священників або ж змушуючи приймати уніатство. Граф Ф. Потоцький заснував у своїх маєтках понад 100 уніатських церков за умови повної залежності священників від його управителів [4, с.31].

Збільшення кількості уніатських церков пояснюється не тільки тим, що магнати Потоцькі просто надавали уніатській церкві фінансову і моральну підтримку, а й тим, що у другій чверті XVIII ст. Уманщина повторно колонізувалася. В Уманських маєтках відчувалася серйозна нестача робочої сили і для вирішення цієї проблеми в регіоні засновувалися слободи для найбільшого залучення переселенців. Багато «нових колоністів» було переселено із Руського, Волинського та інших західних воєводств, де також були латифундії Потоцьких [5, с.31]. У цих регіонах позиції греко-католицької церкви були значно сильнішими, а значить і відсоток тих мирян, хто сповідував уніатство був більший. Тому, ймовірно, благодійництво Потоцьких щодо греко-католиків може мати й таке пояснення.

Потоцькі, які фундували і православні церкви на Уманщині (фундація у 1756 р. церкви у с. Погоріла; дарча церкві у 1764 р. на землю у с. Яроватка), згодом підтримують лише уніатів. 13 серпня 1762 року було видано «Поручение, данное нунцием папским в Польше Холмскому униатскому епископу, Маскимилиану Рыло, открыть многочисленные и снабженные содержанием от Киевского воеводы Салезия Потоцкого, в его имениях – Уманщине и Брагиловщине»¹.

Захоплення православних храмів уніатами відбувалось трьома основними шляхами:

- православна церква розбиралася «за давністю», а новозбудована вже висвячувалась як греко-католицька;
- православних священників просто виганяли з приходів, а на звільнене місце призначали уніатського пароха;
- православного священника примушували перейти в уніатство (економічний тиск) [6, с.232].

Православні церкви Уманщини входили до складу Уманської та Животівської протопопій Переяславської єпархії. У 40 – 60-х роках з 16 приходів Животівської протопопії дванадцять були підпорядковані уніатам, а у православ'ї залишились тільки чотири (Мошуров, Онуфрієвка, Охматів, Кіщенці) [7, с.56].

У 1762–1763 рр. за пропозицією власника Уманщини Францишека Салезі Потоцького та при його фінансовій підтримці в місті діяла кількомісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священників, очолювана єпископом Белзьким та Холмським М. Рилом, під час якої відбулася посвята 150 священників для церков Уманщини [8, с.16].

Практично паралельно із захопленням уніатами православних парафій відбувалось будівництво нових греко-католицьких храмів [7, с.57].

Потоцькі активно підтримували чернече життя, вони були засновниками

---

¹ Цит. за: Кузнець Т. В. Міжконфесійні трансформації православ'я і уніатства в другій половині XVIII на Уманщині // Вісник Київського славистичного університету. – Вип. 18. – К., 2004. - С. 55.

домініканських, єзуїтських, бернардинських монастирів. Особливою пошаною магнатів користувалися ченці Чину святого Василя Великого. Тільки у XVIII ст. Потоцькі фундували василіанські монастирі у Бучачі, Почаєві, Кристинополі й Умані [9, с.242].

У 1765 році в Умані за сприяння Ф. Потоцького було відкрито василіанський монастир, а 1766 року — школи при ньому. У лютому 1766 року Ф. Потоцький особливою фундацією передав у повне володіння монастирю села Гереженівку, Маньківочку (Монастирок) [4, с.62].

Монастир сприяв насадженню уніатства, використовуючи для цього різні методи. Таким чином, поширення уніатства на Уманщині відбувалося за втручання влади та за потужної підтримки магнатів Потоцьких. Збільшення кількості греко-католицьких парафій відбувалося як мирними, так і насильницькими методами.

Антифеодальне національно-визвольне повстання (селянська або селянсько-козацька війна) 1768 – 1769 рр. під проводом М. Залізняка та І. Гонти, які опиралися на ідеологічну підтримку православного духовенства в особі ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значка-Яворського, розгорталось під прапором боротьби за національне, соціальне і релігійне визволення [10, с.205 – 217]. Приводом до повстання стало створення Барської конфедерації (18 лютого 1768 року), коли магнатське угрупованням звернулось до шляхтичів-католиків із закликом рятувати католицьку віру від короля, православ'я та Росії. Селянсько-козацька війна 1768 – 1769 років була «боротьбою проти духовно-релігійного гніту, за скасування на українських землях різновиду католицизму – уніатства та відновлення віри батьків і дідів – православ'я...».² Могутня хвиля повстання суттєво вплинула на становище уніатства в регіоні і, на думку Н. Стоколос, поклала початок ліквідації уніатства в Україні, яка завершилась остаточним скасуванням цієї церкви у 1839 р. [11, с.96].

---

² Цит. за: Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр. – К. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 54-68, 18.

«Розгортання визвольного руху супроводжувалося масовим поверненням у благочестя православних церков. Вже до кінця серпня 1768 р. 78 парафій Уманської волості були повернуті до Переяславської єпархії. Православними у 1768 році стали і 30 з 37 нових побудованих уніатами церков» [7, с.57].

У 1768 р. фундацію Потоцького про монастир було затверджено Конституцією, але того ж року під час повстання василіанський осередок в Умані було розгромлено (Уманську фортецю було взято 10 червня 1768 р.). Коли повстанці штурмували місто, то шляхта кинулася до монастиря та уніатської каплиці, костьолю і молилася за свій порятунок [7, с.67].

Повстанці досить жорстоко розправилися з ченцями, особливо з ректором Іраклієм Костецьким, якого вбили 10 червня 1768 року. Врятуватися вдалося тільки десятком василіанам (у тому числі і Рильським), які втекли з міста раніше – їх вивів з міста через Греків ліс парох Тарновський [12, с.14; 4, с.66]. Діяльність монастиря була відновлена після придушення повстання за допомогою російських військ.

Монастир був важливим форпостом уніатства в регіоні. Уніатські парохі сільських парафій всіляко підтримували його існування. Так, у духовному заповіті пароха с. Папуженці Іллі Чеканського (колишній парох Соколовецький) від 21 грудня 1780 р. записано: «...Три же целых стога озимаго хлеба записываю отцам–базилианам Уманского монастыря на помин моей души. Шестьдесят пней (колод) пасеки жертвую Уманским базилианам. Быть свидетелем этого завещания я упросил Его милость Августа Подгорского – вице-ректора Уманского базилианского монастыря»³.

У 1772 році до складу Митрополичої єпархії, яка включала територію Брацлавського і Київського воєводств, входила близько 2091 парафія. Уманщина на той час була складовою частиною Брацлавського воєводства. Загалом на Україні, яка згодом потрапить до складу Російської імперії, було 4034 парафії [13, с.155].

Перший поділ Речі Посполитої (1772 р.) прискорив процес зворотної

---

³ Цит. за: Кочережко Я. М. Опис Уманських церков і монастирів. – Умань, 1977. – С. 15.

конверсії – «до 30 (із 111 захоплених уніатами приходів Уманської протопопії) були повернуті у православ'я. У 1772 році православними стали і решта 7 з 37 заново побудованих уніатами церков»⁴.

У 1772 – 1773 рр. сотні уніатських священників і ченців-василіан потрапили до російських в'язниць в Умані, Білій Церкві та Бердичеві [11, с.96]. Це були переважно уніатські священники, що не хотіли навертатися до православної церкви.

1775 році відбувається повторне захоплення православних парафій греко-католиками. Увіщування православних священників до переходу в уніатство продовжувалися і в наступні роки. 18 жовтня 1786 року на прохання представника Львівського уніатського консистора Іоана Любенського уманський комісар зібрав усіх православних священників Уманської волості і різними обіцянками закликав священників прийняти унію, а коли вони відмовилися, то почав їх залякувати різними утисками. Непокірних священників карали сплатою чиншів, конфіскацією майна та грабунками. Частина православного духовенства Уманщини перейшла в унію, а тих, хто не погодився, чекало побиття, грабунок, вигнання не лише з приходів, а й з домівок та сіл [14, с.142]. І навіть після придушення повстання це протистояння неодноразово набирало кривавих форм. Так, наприклад, 29 червня 1776 р. уніатськими священниками було жорстоко вбито уманського протоієрея Кирила Зеленського (родича І. Гонти).

Дослідник церковної історії І. Власовський стверджує, що «рух за повернення на благочестя пішов в Україні з упадком Польщі, могутньою хвилею з народних низів пішов супроти страхів російського уряду, як би не викликав цей рух одночасно соціальних заворушень, чому й наказано було Катериною попередити уніатів, їх чекає суворість законів, якщо вони почнуть із переходом на православіє не слухатися і не підпорядковуватись своїм

---

⁴ Цит. за: Кузнець Т. В. Міжконфесійні трансформації православ'я і уніатства в другій половині XVIII на Уманщині // Вісник Київського слав'янознавчого університету. – Вип. 18. – К., 2004. – С. 58.

поміщикам»⁵.

На думку Н. Стоколос, ця теза не відповідає історичним реаліям другої половини XVIII століття, якщо «логічно вибудувати вектор подій в Україні, ініційованих тією ж Катериною II: Коліївщина (1768 р.), знищення Запорозької Січі (1775 р.), «добровільний рух уніатів до возз'єднання (1774 – 1775 рр.)», історія цього періоду буде виглядати зовсім по-іншому [11, с.97].

Отже, у період 1768 – 1793 років греко-католицька церква на Уманщині зберігає свої панівні позиції, незважаючи на посилене втручання Російської імперії у справи Речі Посполитої, зокрема у релігійному питанні. У той же час, повстання 1768 – 1769 років показало, що греко-католицьке віросповідання більшості населення носить ситуативний або конверсійний характер, що спричинено не добровільним вибором мирян, а постійним тиском з боку магнатських адміністраторів і уніатських митрополитів.

Після другого та третього розділів Польщі імперський уряд Катерини II почав реалізовувати політику зменшення впливу старих національно-релігійних (мови, католицького та греко-католицького віросповідань) і юридичних чинників на ситуацію в регіоні. Поширення на приєднаних територіях загальноросійських законів фактично скасувало праводію найбільш застарілих положень Литовських статутів.

Українська уніатська церква найбільше постраждала від цих заходів імперського уряду – крім повної втрати своєї ієрархії та єпархіальної структури, катастрофічно зменшилася кількість мирян, духовенства, і, зрозуміло, парафій. На відміну від Білорусі, 20% загальної кількості греко-католицького духовенства українських єпархій втратили свої парафії [15, с.309].

Греко-католицькі осередки під тиском російської релігійної політики трансформувалися у православні, точніше відбулося повернення парафій до традиційної православної конфесії. Цей процес контролювався і направлявся російською адміністрацією, в православній Російській імперії уніатам не було

---

⁵ Цит. за: Кузнець Т. В. Міжконфесійні трансформації православ'я і уніатства в другій половині XVIII на Уманщині // Вісник Київського слав'янознавчого університету. – Вип. 18. – К., 2004. – С. 58.

місця. За два роки (1794–1795 рр.) у православну віру було навернено близько трьох мільйонів уніатів [16, с.158].

6 вересня 1795 р. була ліквідована Київська уніатська митрополія та епархії Правобережної України [17, с.413], а уніатським єпископам та суфраганам митрополита була призначена пенсія по 3 тис. рублів на рік із правом вільного місця проживання і зобов'язанням передати єпископські маєтки в казну [18].

Після 1793 р. населення, яке сповідувало католицьку та греко-католицьку віру, стало складати значну частину жителів західних районів Російської імперії. Перед владою постало завдання розробки спеціальної політики по відношенню до цієї християнської конфесії. Потрібно було організувати управління католиками на своїй території і відсторонити їх від впливу римського папи. Катерина II своїм маніфестом від 30 жовтня 1794 р. надала католикам право на вільне публічне віросповідання і законне володіння кожного своїм майном, в свою чергу священики повинні були давати присягу на вірність і підданство [19, с.257-258].

Таким чином, наприкінці XVIII ст. після приєднання Правобережної України до Росії процес ліквідації унії на Уманщині набув великого розмаху: уніатські церкви закривалися і передавалися православним, виникла велика кількість православних парафій. Цей процес завершився в 40–х рр. XIX ст. на тлі соціально-культурних репресій проти шляхти після повстань в 1830 – 1831 рр. Ліквідація унії мала як позитивні, так і негативні наслідки. Церкви уманського регіону приєднані до Російської імперії, потрапили під захист сильного православного центру. Це різко зменшило вплив католиків та уніатів, що, безперечно, було прогресивним явищем, бо повертаються українці до православ'я. Але перехід греко-католицьких церков під контроль Російської православної церкви спричинив початок русифікації цього регіону.

Вже у 1794 році на Уманщині була ініційована акція щодо повернення греко-католиків до православної (батьківської) віри. Священики та прихожани 43 приходів Уманської округи звернулися до Уманського духовного правління

з проханням приєднати їх до православ'я, яке було задоволено і у ХІХ ст. регіон став фактично православним, за незначною кількістю католиків та іудеїв. На 1796 рік в Уманському повіті було 147 православних церков і жодної греко-католицької [7, с.58].

Стан церков, що поверталися у православ'я, був жахливий. Вони «були занедбані, частково пограбовані і доведені до зубожіння... хрести ручні давньої і зовсім не мистецької роботи, а якщо і нового різьблення, то ні в сrebro, ні в інший метал не оправлені; храмові ікони, що мають бути на аналої і до яких слід прикладатися, в багатьох церквах взагалі відсутні, а замість них покладені образи інших святих; іконостаси стоять напівпусті... купольні хрести в багатьох церквах перекошені, підлоги поломились...»⁶.

Після смерті російської імператриці Катерини ІІ, вже за правління Павла І, а згодом і Олександра І, у становищі греко-католиків відбуваються позитивні зміни. Павло І, на відміну від Катерини ІІ, ставився до католицької церкви більш прихильно. На правобережних землях було засновано єзуїтські місії. У цей період багато православних і уніатів стали знову навертатися в католицьку віру, але обираючи переважно латинський обряд, оскільки за царювання Павла І римо-католицька церква отримала більші можливості і, що головне, гарантії для розвитку [20].

28 квітня 1798 року всі греко-католицькі парафії Правобережної України увійшли до складу відновленої Луцької уніатської єпархії з резиденцією єпископа у василіанському монастирі у Почаєві. Ці зрушення аж ніяк не означали відновлення позицій греко-католицької церкви в регіоні. На початку ХІХ ст. Луцька єпархія нараховувала 176 парафій, з них 164 знаходилися на території Волинської губернії, і лише 7 й 5 – відповідно на Київщині та Поділлі. До складу Луцької єпархії входили Брацлавська, Київська, Ямпільська проофіціації; Вінницька, Кам'янецька й Ольгопільська сурогації; Житомирська делегатура; Овруцький і Радомишльський протосвітеріати; а також 23 деканати:

---

⁶ Цит. за: Кузнець Т. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами «Киевских Епархиальных Ведомостей» / Тетяна Кузнець // Київська старовина. – 2004. – №1. – С. 143.

Домбровицький, Дубнівський, Гайсинський, Горохівський, Володимирський, Луцький, Олицький, Ковельський, Кашоградський, Камінь-Каширський, Корецький, Ратнівський, Ратнівсько-Зажицький, Острозький, Рівненський, Могилівський, Черняхівський, Махновецький, **Уманський**, Немирівський, Заславський, Проскурівський, Летичівський та Сквирський. Територія деканату найчастіше збігалася з територією повіту, але були й винятки. Ковельський повіт був поділений на п'ять деканатів: Ковельський, Ратнівський, Ратнівсько-Зажицький, Камінь-Каширський та Кашоградський [13, с.156 – 159].

Територія Уманського повіту повністю входила до складу Уманського деканату, який ймовірно функціонував суто теоретично. Існування деканатів на кшталт Уманського обумовлювалося необхідністю зв'язку з безпомістними греко-католицькими священиками.

Направлення уніатських священиків на Уманщину, де не було парафій, було звичним явищем у першій чверті ХІХ ст., найбільша кількість посвят припадає на 1811 – 1812 роки. Посвячення нових священиків було своєрідним протестом греко-католицької церкви проти імперської політики. На думку В. Лось, «це здійснювалося не тільки для забезпечення духовними потребами поодиноких уніатів цих районів та розміщення постійно зростаючої кількості пастирів, що також мало місце, а й з метою місіонерської діяльності та повернення новоприєднаних до уніатської церкви» [13, с.164].

Заходи російської влади щодо зменшення впливу греко-католицької церкви дали свої результати. Якщо в 1772 році на території Брацлавщини й Київщини було 2091 парафій, а в цілому на Правобережжі – 4034, то на 1803 рік на Правобережжі було лише 176. В окремих повітах уніатські парафії взагалі були скасовані. Це, зокрема, Старокостянтинівський, Заславський та Новоград-Волинський повіти Волинської губернії [15, с.312]. Аналогічні процеси відбувалися і в Уманському повіті Київської губернії.

Варто відзначити, що до початку 30-х років ХІХ ст. продовжує функціонувати уніатський монастир чернечого ордену св.Василія в Умані. Саме він, в умовах повернення парафій у православ'я, стає не тільки

провідником ідей уніатської церкви в регіоні, а й місцем де взаємодіяли українська та польська культури, католицька і православна віра.

16 червня 1804 року Римо-католицька духовна колегія повідомила, що уніатські монастирі, які знаходяться в Київській губернії «следуют к упраздненію» [21, арк.21]. Опинившись у такій складній ситуації, частина уніатських священиків забажала йти до православ'я.

У 20-х роках ХІХ століття імперський уряд вирішив зменшити вплив уніатської церкви на освіту Правобережжя. У 1827 р. було скорочено кількість уніатських монастирів, Уманський вирішено було залишити. Василіанська школа або колегія, а з нею і монастир продовжували бути центром освіти для представників шляхетських родин півдня Київщини та Поділля [22, с.20].

У 1830 р. Уманське повітове василіанське училище знаходилося під опікою директора київської гімназії. Перед початком повстання в Польщі, в зв'язку з очікуванням епідемії холери, за розпорядженням (від 28 листопада 1830 р.) генерал-губернатора Б.Я. Княжнина, Уманське повітове василіанське училище при монастирі було закрито [22, с.22 – 23].

Греко-католицьке духовенство Правобережжя відчувало неминучість секуляризації церковного землеволодіння в регіоні і вже тому було палким поборником відродження незалежної Речі Посполитої. Не залишалося воно нейтральним і в буремних подіях 1830 – 1831 рр. Загалом же, згідно з офіційними даними, більш як півсотні правобережних монастирів так чи інакше брали участь у повстанні [23, с.94].

Основою програми духовної деполонізації Південно-Західного краю у 30-х роках було зменшення і обмеження впливу католицької та уніатської конфесій в усіх сферах життя.

Під час подій 1830 – 1831 рр. села Гереженівка та Монастирок, що належали Уманському базиліанському монастирю, були конфісковані до казни, а в 1832 р. було закрито і сам монастир, а ченців і вихованців переселено в інші обителі [24, арк.4]. Майно цих монастирів (за винятком садків, переданих місцевим парафіяльним священикам) спершу перейшло до військового

відомства, а з кінця 1840 р. – до Міністерства державних маєтків. У державну казну тоді надійшло понад 1,1 млн. крб. сріблом монастирських капіталів і чимало населених маєтків, у яких налічувалось майже 13,1 тис. ревізьких душ. Рухоме майно закритих монастирів уряд роздав тим костьолам і монастирям, які не були причетні до повстання 1830 – 1831 рр. 21 січня 1831 р. було оголошено послання від митрополита греко-уніатського, в якому він закликав уніатське духовенство і населення не брати участі в польському повстанні [25, арк.3]. Маєтки, заставлені монахам дворянами, повернув тим власникам, які не значились серед замішаних у повстанні. Власті без усяких вагань костьоли ліквідованих монастирів обернули в діючі православні церкви [23, с.94].

У 1832 р. було наказано зараховувати до числа православних дітей від змішаних шлюбів, не допускати спільних богослужінь уніатів з римо-католиками, використовувати лише ті богослужебні книги, які були надруковані в Москві [26, с.358].

5 березня 1834 року монастир в Умані було остаточно ліквідовано, приміщення перейшли у розпорядження місцевої влади. Ченців було переведено до Преображенського монастиря на Волині. Частину монастирських і шкільних речей було залишено в костьолі м. Умані, а картини та скульптури були відправлені до Київського університету св. Володимира. Незначну частину майна було передано військовому госпіталю, який було облаштовано у монастирі [12, с.17].

У найгіршому становищі опинилися безмісні священики Київщини. Джерела фіксують, що уніатські священики Уманського повіту Київської губернії пенсій не отримували, коли «в Волинской и Подольской губерниях онные священники жалования назначены и за два года получили. Чего мы и до сих пор не имеем» [27, арк.9 – 10]. Уніатському священику Савицькому І. з деревні Чайківка було нанесено матеріальну шкоду поміщиком Креховецьким [28, арк.6]. Київський генерал-губернатор своїм циркуляром 1834 р. заборонив греко-католицькому духовенству відправляти службу в католицьких церквах [29, арк.5]. У дію були введені правила про призначення священиків у римо-

католицькі та греко-католицькі церкви і встановлено нагляд за ними [30, арк.50]. Отже, уніатське духовенство було позбавлене матеріальних та моральних умов до існування.

Станом на 16 березня 1838 р. в Київській губернії проживало 9319 уніатів, функціонувало 34 уніатських церкви і каплиці, які були розкидані по повітах, зокрема в Уманському – 7.

12 лютого 1839 року Полоцький собор ліквідував уніатську церкву на Україні та Білорусі [31, арк.3]. Київський генерал-губернатор доповідав царю про «повернення» до православ'я до 130 тис. підданих Київської, Подільської і Волинської губерній [2, с.43 – 45].

Отже, на межі XVIII – XIX ст. греко-католицька церква Правобережної України втратила свою ієрархію, більшу частину церков та церковного майна, значну частину духовенства та понад 2 млн. вірних.

Загалом ставлення властей до греко-католицької церкви в першій чверті XIX ст. було суперечливим. З одного боку, вони дозволяли уніатам відкривати нові монастирі та костьоли, а з іншого – закривали їх при кожній зручній нагоді.

У Правобережних єпархіях – Київській, Волинській та Подільській – паралельно з уніфікацією кордонів примусово впроваджувалося російське православ'я та переслідувалися уніати і католики. Імперська влада укріплювала власні позиції репресивними методами. Було використано наявний адміністративний ресурс задля прискорення русифікації і уніфікації населення Правобережної України, знищення місцевих національних релігійних традицій та нейтралізації католицизму й уніатства [32, арк.141 – 144].

Підсумовуючи розглянуті сторінки історії уніатської церкви на Уманщині, вдалося змодельовати процес її становлення та поширення розпочавши з 1795 і по 1839 р. У цілому ж історія греко-католицької церкви краю потребує ретельного вивчення, зокрема, візити уніатських церков, розкидані по архівах Росії та України.

Позиції греко-католицької церкви в Уманському повіті, як і в цілому на

більшій території Правобережної України, виявились німецькими. Уніатська церква не мала широкої і надійної опори ні у верхах, ні в низах суспільства і саме тому порівняно безболісно зійшла з орбіти церковного життя регіону.

Необхідно відзначити, що трансформаційні процеси у середовищі греко-католицької церкви мали неабияке значення для усього релігійного життя краю. Поширення греко-католицьких осередків протягом першої половини XVIII ст. розширили межі духовного впливу Речі Посполитої, сприяли покатоличенню українського населення Уманщини, розриву духовного зв'язку поколінь українців. У той же час цей процес мав і певні позитивні моменти, що проявилися у збільшенні парафіяльної мережі, залученні благодійницьких коштів від польської шляхти, і, насамперед, від графа Потоцького, на активізацію чернечого життя, освітянську роботу тощо.

Зворотні процеси міжконфесійних трансформацій греко-католицької церкви у напрямку уніати → православні, пік яких припав на кінець XVIII ст., також мають дуалістичний характер, з одного боку, українці поверталися до традиційної релігійної культури, що сприяло їх етнічній самоідентифікації та збереженню національної духовності, з іншого, – трансформації сприяли русифікації українців, перетворенню релігійного інституту російської православної церкви у бюрократичний апарат, що обслуговував державницькі інтереси російського самодержавства, політика якого, як правило, носила антиукраїнський характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Сkochиляс Ігор. Генеральні візитації Києвської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія / Інститут історії Церкви Українського Католицького ун-ту; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Львівське відділення. – Л. : Видавництво Українського католицького університету, 2004. – Бібліогр.: с. 479 – 511. – Т. 2 : Протоколи генеральних візитацій. – сsvii + 512с. : іл.
2. Тимошенко Л. В. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI-XIXст.) / Дрогобицький держ. педагогічний ін-т ім. І.Франка. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1997. – 70с.
3. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / НАН України; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту. – Рівне: РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.
4. Хитерер В. Документи по еврейской истории XVI-XX веков в Киевских архивах. – М. : Мосты культуры, 2001. – 223с. : фотоил. – Библиогр.: с. 160 – 183.

5. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: Социально-экономическое развитие. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 233 с.
6. Скус О. Релігійна ситуація на Уманщині в контексті геополітичних змін другої половини XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. Вип.14. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – С.231 – 234.
7. Кузнець Т. В. Міжконфесійні трансформації православ'я і уніатства в другій половині XVIII на Уманщині // Вісник Київського славистичного університету. – Вип. 18. – К., 2004. – С. 53 – 65.
8. Уманская резня (Записки Вероники Кребс); [перевод с предисл. И.М. Рева]. – К.: тип. С.В. Кульженко, 1879. – 36 с.
9. Кривошея І. І. Стосунки польських аристократів і Василіанського ордену в XVIII столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т.1. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С.241 – 249.
10. Матях В.М. Нашадок козацької звитяги (з історії боротьби за православ'я на Правобережній Україні у XVIII ст.) // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С.205–217.
11. Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С. 94 – 109.
12. Кочережко Я. М. Опис Уманських церков і монастирів. – Умань, 1977.– 42 с. [Рукопис]. (Зберігається у фондах Уманського краєзнавчого музею. НВФ – 349).
13. Лось В. Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – перша половина XIX ст.) // Український історичний збірник – 2004. – Випуск 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.153-166.
14. Кузнець Т. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами «Киевских Епархиальных Ведомостей» // Київська старовина. – 2004. – №1. – С.135–148.
15. Білик В. Структура греко-католицької церкви на Правобережній Україні на початку XIX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов.ред.), Л. Винар, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. – Вип. VI. – Дрогобич: Вимір, 2002. – С. 306 – 315.
16. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с.
17. Лось В. Становище уніатського духовенства Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Наук. записки: Зб. наук. праць мол. вч. та аспір. Ін-т археографії та джерелознавства. – Т.10. – К., 2005. – С.412-426.
18. Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. - №17384.
19. ПСЗ. – СПб.,1908. – Т.ХХІІІ. – С.257-258.
20. ПСЗ. – Т.І-ХХХ. – Указ №18503. – СПб.,1830 – 1884. – Указ № 18503.
21. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі ЦДІАК України). – Ф.533. – Оп. 1. – Спр.498. – 21 арк.
22. Кривошея І. І., Кривошея В. В., Близнюк І. І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 81 с.
23. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – 116 с.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф. II. – Спр.4109 «Указ Філарета про передачу прибутків з земель п'яти колишніх базиліянських монастирів до казни, 1845. Копія». – 4 арк.
25. ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп. 2. – Спр.1068. – 3 арк.

26. Полонська – Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. – [4 вид., стер.]– К. : Либідь, 2002. – Т. 1 : До середини XVII століття. — 591с. — Бібліогр.: с. 525 – 531; Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 608с. – Бібліогр.: с. 600 – 606.
27. ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп. 1а. – Спр.26. – 10 арк.
28. ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр.1438. – 6 арк.
29. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр.1741. – 5 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр.1334. – 50 арк.
31. ІР НБУ. – Ф.П. – Спр.4114 « Протокол Київської консисторії з приводу повертання колишніх уніатів до православ'я, 1842 ». – 3 арк.
32. ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр.782. – 144 арк.

The article about of transformation processes in Greek Catholic Church of Uman Region's confessional centers under conditions of incorporation of the Right Bank Ukraine into the Russian Empire. It has been proved that legal rules regulating religious relations in the Right Bank Ukraine were directed to intensifying influence and predominance of the Orthodox Church.

Key words: transformation, confession, church, Greek Catholics.